

Davudov O.M.

*Rusiya Federasiyası və Dağıstan Respublikasının Əməkdar elm xadimi,
Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu direktorunun elmi işlər üzrə müavini,
"Vestnik İnstitutu arxeoloqiye i etnoqrafiye" jurnalının baş redaktoru, tarix elmləri doktoru*

QAFQAZ ALBANIYASININ ŞİMAL SƏRHƏDİ HAQQINDA

Qafqaz Albaniyasının şimal sərhədi ilə bağlı rəyləri bir neçə qrupa bölmək olar. Bəzi alimlər Qafqaz Albaniyasının ərazisinin Azərbaycanı və Dağıstanı (bu zaman şimal sərhədi Sulak, Aksay və Terek çayları boyunca yerləşir), bir qrup alim Azərbaycanı və Dağıstanın xəzəryanı zolağını, digərləri isə Azərbaycan ərazisini və Dağıstanın Dərbəndlə Samur çayından cənubda yerləşən kiçik hissəsini əhatə etdiyini deyirlər. K.V.Trever və onun şagirdləri, o cümlədən K.Əliyev bu mülahizənin tərəfdarıdır. F.Məmmədova şimal sərhədinin fərqli fərziyyələr arasında kompromis mahiyyətində ola biləcək variantını təklif edir. Onun mülahizəsinə görə, Albanianın sərhədləri dövlətin daxilində və xaricində formalaşan vəziyyətdən asılı olaraq dəyişir, bəzən Sulak çayına, hətta daha şimal ərazilərə qədər gedib çıxırdı. Qeyd edək ki, bu alimlərin əməyinin haqqını vermək lazımdır. K.Əliyev və F.Məmmədova Qafqaz Albaniyasının tarixi coğrafiyası sahəsində çox böyük iş görmüşdür və onların rəyi ən ciddi diqqətə layiqdir.

Qafqaz Albaniyasını Azərbaycanın kiçik hissəsini əhatə edən, yəni Nuxa və Şirvanın hüdudları daxilində yerləşən kiçik dövlət törəməsi kimi təqdim edən bir qrup tədqiqatçı xüsusi diqqət tələb edir. A.Yanovskinin bu mövqeyi və tədqiqat metodları, habelə mənbələrdən ixtiyari şəkildə istifadə etməsi sonrakı dövrlərdə tədqiqatçıların haqlı qınağına tuş gəlmişdir. Ancaq onun tərəfdarları da olmuşdur (A.E.Krımiski, S.N.Muravyov). Bu mövqe etiraz doğurur.

Yaranmasının və inkişafının erkən dövrlərində Qafqaz Albaniyası Azərbaycanın ancaq kiçik ərazisini tutan dövlət forması deyildi. Bunun əksinə, Qafqaz Albaniyası iri və kifayət qədər güclü dövlət idi. Bunu Strabonun Qafqaz Albaniyası barəsində verdiyi məlu-

mat da təsdiq edir. Strabona görə, Qafqaz Albaniyası İberiya ilə müqayisədə daha böyük qoşun çıxara bilirdi. Məsələn, albanlar Pompeyə qarşı 60 000 piyada, 22 000 süvari [Страбон, XI, IV, 5], yəni ümumilikdə 82 000 əsgər silahlandırmışdı. Vaxtilə C.V.Yuşklov qeyd edirdi ki, bu qədər əsgər çıxarmağa qadir olan bu qədər çoxsaylı əhalinin yaşaya bilməsi üçün həmin ərazi həddən artıq kiçikdir. Bu, həqiqətən də, belədir. Akademik M.N.Tixomirovun hesablamalarına görə, şəhərlərin əhalisinin sayının onların "peşəkar" əsgərlərin sayının nisbəti 6:1 olmalıdır. Bəzi hesablamalara əsasən, Şimali Qafqazın əhalisinin sayının onun əsgərlərin sayına nisbəti 10:1 olmalıdır. Əksər hallarda isə bu nisbət 8:1 təşkil edir. Bütün bu hesablamaları əsas götürərsə, e.ə. 1 minilliyin sonunda Qafqaz Albaniyasının əhalisinin sayı 656 000 – 820 000 arasında olmalıdır ($82\,000 \times 10 = 820\,000$; $82\,000 \times 8 = 656\,000$). Real həyatda belə olmur. Şeyx Şamil çar ordusu ilə döyüşlərin ən gərgin dövründə hər 10 ailənin bir əsgər verməsini tələb edirdi. Orta saylı ailənin 5 nəfərdən ibarət olduğunu fərz etsək belə, məlum olur ki, hər 50 nəfər (kişilər, qadınlar, uşaqlar və ahıllarla birlikdə) bir nəfər çıxarır. Bu hesablamaya görə isə Pompeylə döyüşlərin aparıldığı dövrdə Qafqaz Albaniyasının əhalisi 4 100 000 nəfər idi ($50 \times 82\,000$).

Göründüyü kimi, hər iki rəqəm əhalinin sayının olduqca böyük, başqa sözlə, belə kiçik ərazidə yerləşməyəcək qədər böyük olduğunu göstərir. Yaşayış olmayan səhralıq və dağlıq bölgələr, bataqlıqlar da nəzərə alınsa, bu qədər çoxsaylı əhali üçün tələb olunan ərazi dəfələrlə böyük olmalıdır. Digər tərəfdən nəzərə alınmalıdır ki, o dövrdə əhalinin sıxlığı da az idi.

Qafqaz Albaniyasının şimal sərhədini müəyyən edərək nəzərə almaq lazımdır ki, o, Dərbəndin uzun

divarları tikildikdən sonra dəyişmişdir. Məlum olduğu kimi, Sasani hökmdarları divarların yerini əsaslı araşdırma apardıqdan sonra seçirdilər. Bu araşdırmaların nəticəsində Beşbarmaq, Gilginçay, Dərbənd və Yuxarı Çiryurt divarları yaranmışdır. Onlardan ikisi hal-hazırda Azərbaycanın, ikisi isə Dağıstanın ərazisində yerləşir. Divarların axırıncısı Dərbənd müdafiə sistemidir. Onun tikilməsindən sonra Qafqaz Albaniyasının ərazisi Dərbəndin cənubunda qaldı. Bizi Xəzəryanı Dağıstanda müdafiə komplekslərinin tikilməsindən əvvəlki dövrün sərhədləri maraqlandırır.

Antik dövr mənbələrində Qafqaz Albaniyasının zəngin və məhsuldar torpaqlarının təsviri verilir. Tasit, Plutarx və Dionisi kimi müəlliflər Qafqaz Albaniyasının dağlıq hissəsi barədə məlumat verir. Belə ki, Pliniyə görə, albanlar Qafqaz dağlarında məskunlaşmışdı. Ptolemey bildirir ki, Qafqaz Albaniyasının ərazisində Böyük Qafqaz dağları, dağ aşırımları və keçidləri yerləşirdi. Strabona görə isə albanlar iberlərin ölkəsi ilə Xəzər dənizinin arasında yaşayırdı: şimaldan Qafqaz dağları onları sədd kimi əhatə edir və bu dağların dənizə ən yaxın olanı Keravn dağı adlanır [Страбон, XI, IV, I]. Burada diqqəti bir məsələyə yönəltmək lazımdır ki, Antik dövr müəllifləri Qafqaz dağlarını ayrı dağlardan və onların qollarından ibarət sistem deyil, bütöv dağ silsiləsi hesab edirdi.

Böyük Pliniyə görə, "Kür çayından (başlayaraq) bütün düzənlikdə alban tayfaları, sonra isə iberlər məskunlaşmışdılar və onları birincilərdən Qafqaz dağlarından başlayıb Kir (Kür) çayına tökülən Okazan (Alazan) çayı ayırırdı [Плиний, кн. VI, §26]. Pliniyə görə, albanlar yalnız düzənlikdə deyil, dağlarda da yaşayırdı [Плиний, кн. VI, §39]. O, Qafqaz Albaniyasından keçən və Xəzər dənizinə tökülən çayları sadalayır: Kass, Alban, Kambiz və Kir [Плиний, кн. VI, §39]. Plini Albaniyanın əsas şəhəri olan Kabalakanın da adını çəkir [Плиний, кн. VI, §26].

Antik dövr müəlliflərindən Qafqaz Albaniyasının coğrafiyasını ən geniş şəkildə Patroklun verdiyi məlumat əsasında K.Ptolemey işıqlandırmışdır. O, Xəzər dənizinə tökülən və Ra – Volqa ilə Kir – Kür çayları arasında yerləşən çaylardan Udon, Alonta, Soana, Herr, Kaysi və Albanın adını çəkir. Onların adının Şərqi Qafqazın Xəzər dənizinə tökülən əsas su arteriyalarının adları ilə əlaqələndirilməsi tamamilə təbiidir. Ptolemeyin Ra adlandırdığı çayın Volqa və Kirin Kür çayı olduğunun, habelə Udon hidroniminin müasir Kuma

çayını, Olonta və ya Alonta hidroniminin isə Terek çayını bildirməsi fikri tədqiqatçılarda etiraz doğurmur.

K.Ptolemey tərəfindən Alontadan sonra adıçəkilən Soana çayını biz, N.Q.Volkovun etdiyi kimi, Vaxuştinin dediyinə görə, Çeçenistandan axıb keçən Soana çayı ilə əlaqələndiririk. Bu çayın coğrafi mövqeyi Arqun çayı ilə uyğun gəlir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların bir çoxu Soananın indiki Sulak çayı olduğu qənaətindədir. S.T.Yeremyan Klavdi Ptolemeyin "Coğrafi təlimlər" kitabındakı siyahıların birində Sondas və ya Tsondan adında çayın göstərildiyini aşkar etmişdir. Çox güman ki, həmin Sondas çayını Sulakla əlaqələndirmək olar. "Sulak" hidroniminin özü türk mənşəlidir və Erkən Orta əsrlər dövrünə qədər Şərqi Qafqazda peyda ola bilməzdi. Ptolemeyin cənuba doğru növbəti çaya verdiyi "Herr" adını müasir Gülgəriçayla əlaqələndirmək olar. Bu hidronimdə antik Herr çayının adı saxlanmışdır.

Ptolemeyin siyahısında Herrdən sonra gələn Kesiya və ya Kas çayını biz Samurla əlaqələndiririk. "Samar" hidroniminin adı ilk dəfə eramızın IX əsrinə aid mənbələrdə çəkilir (Əl-İstəxri, İbn Haykal, Baladzori, Əl-İdrisi). "Samar" sözü iki hissədən ibarətdir – "sam" və "ur". Bu, "sam" hidronimini Cənubi Dağıstanda Erkən Orta əsrlər dövründə mövcud olmuş "Sam-sam" və ya "Sam" adlandırılan, "Axtınamə" salnaməsində qeyd edilən etnosiyasi birliklə əlaqələndirməyə imkan verir. Ptolemeyin işlətdiyi "Kesiya" və ya "Kas" hidronimləri daha erkən dövrə aiddir və kaspilər etnonimi ilə əlaqəlidir. Plini Kür və Kas çaylarının mənşəbləri arasındakı məsafənin 425 000 addım (bir addım 70-80 sm qəbul edilir və belə olduqda məsafə 425 000 x 70 sm = 29 750 000 sm və ya 425 000 x 80 sm = 34 000 000 sm) və ya 297,5–340 km olduğunu bildirir ki, bu da təxminən indiki Kür və Samur çaylarının mənşəbləri arasındakı məsafəyə uyğun gəlir.

Kesiya ilə Kür arasında yerləşən Alban çayı isə, görünür ki, Azərbaycanın çaylarından birinə (çox güman ki, Alpançaya) uyğun gəlir. K.Ptolemeyə görə, Alban çayı üçün aşağıdakı əlamətlər xarakterikdir: o, Xəzər dənizinə tökülür, Albaniyanın əsas şəhərinin yaxınlığından keçir və mənbəyini haradasa Alban qapılarının yaxınlığından götürür. Bu tələblərə Albançay cavab verir.

Beləliklə, K.Ptolemeyin adını çəkdiyi beş çaydan ikisi müasir Azərbaycanın, üçü isə müasir Dağıstanın ərazisində lokallaşır.

Alban tayfalarının lokallaşdırılması ilə əlaqəli olan digər vacib coğrafi obyekt Keravn dağlarıdır. Tədqiqatçılar onları gah Karanay silsiləsinə, gah İçkeriyadakı Körilam silsiləsi, gah da, ümumiyyətlə, Qafqaz dağlarının şimal qolları, yəni Samure silsiləsi ilə əlaqələndirmişlər. A.A.Akopyan onu Andi dağ silsiləsi ilə əlaqələndirmişdir. Bu fikir ən yaxşı əsaslandırılmış mövqe təsiri bağışlayır. Tərəfimizdən hələ 1975-ci ildə Andi dağ silsiləsinin Keravn silsiləsi ilə əlaqəli olduğu fikir irəli sürülmüşdür. K.Ptolemeyin xəritəsində Qafqaz dağlarının koordinatları belədir: $75^{\circ}-47^{\circ}$ və $85^{\circ}-48^{\circ}$. Onlardan ayrılan Keravn dağları qolu isə ayrıca koordinatlara malikdir: $82^{\circ}30'-49^{\circ}30'$ və $84^{\circ}-52^{\circ}$. Sarmat qapıları (Daryal keçidi): $81^{\circ}-48^{\circ}30'$. Bu koordinatlar sistemi Keravn dağlarının bir ucunun Daryal dərəsinin yaxınlığında yerləşdiyinə dəlalət edir. Keravn dağları burada Baş Qafqaz silsiləsi ilə birlikdə bucağında Gürcüstandakı Pirikitin silsiləsinin yaxınlığında lokallaşdırılan tuşınların və Dağıstanın Suntin rayonunda lokallaşdırılan didilərin və ya didoyluların yerləşdiyi üçbucaq əmələ gətirir. Başqa sözlə, Keravn dağlarının eyniləşdirilməsi üçün əlimizdə kifayət qədər dəqiq oriyentirlər var. Bu dağlar tuşınların və didoyluların məskənlərinin, habelə Sarmat qapılarının, yəni Daryal keçidinin yaxınlığında Baş Qafqaz silsiləsindən qol kimi ayrılır. Bu şərtlərə ən çox Andi silsiləsi – Körilam uyğun gəlir.

Beləliklə, güman edirik ki, Keravn dağları Andi silsiləsi və Körilam, Soana isə həmin dağlardan yaxın məsafədə dağlıq Çeçenistan ərazisindən keçən Arqun çayıdır. K.Ptolemey Qafqaz Albaniyasının şimal sərhədinin məhz həmin dağlar və həmin çay boyunca yerləşdiyini göstərir. Xatırladaq ki, Leonti Mroveluiyə görə, leqlərin və gellərin yaşadığı ərazinin hüdudları Lomexa (Terek) çayına qədər uzanırdı. Strabon və Plutarxa görə, leqlər Ön Qafqazın çöllərində və Terek (tədqiqatçıların bir çoxu Terek çayının Strabonun Mermodal adını verdiyi çay olduğunu iddia edirlər) çayının o tayında lokallaşdırılan amazonkalardan aşağıda yaşayırdı.

Ehtimal ki, Qafqaz Albaniyasının şimal siyasi sərhədləri bu şəkildə e.ə. III–II əsrlərdən eramızın IV əsrinədək mövcud olmuşdur. Yazılı mənbələrdən çıxarılan bu nəticəni arxeoloji materiallar da təsdiq edir. Dağıstanın arxeoloji abidələri aşkar edildikcə və tədqiq olunduqca tədqiqatçılar (E.İ.Krupnov, K.F.Smirnov, M.İ.Pikul, V.İ.Markovin, Y.A. və G.S.Fedorovlar, S.A.Ko-

valevski, A.A.Kudryavtsev, M.S.Hacıyev, İ.G.Semyonov) onların etno-mədəni yozumu ilə bağlı öz baxışlarını dilə gətirmişdir. M.İ.Pikul alban dövrünün Dağıstanında altı arxeoloji mədəniyyətin olduğunu irəli sürmüşdür. C.Xəlilov Azərbaycanda müxtəlif kiçik arxeoloji mədəniyyətlərin (Yaloylutəpə, küp qəbirlər, çiy kərpicdən abidələr) ayrı-ayrı nəzərdən keçirilməsindən imtina etmiş, Qafqaz Albaniyasının bütün abidələrini eyni mədəniyyətə aid etmiş, Dağıstan abidələrini də buraya daxil etmişdir. M.P.Abramova Dağıstanın ərazisində iki arxeoloji mədəniyyətin olduğunu irəli sürür: onlardan biri Dağıstanın dağlıq, dağətəyi və Xəzəryanı bölgələrini, digəri isə müəllifin sarmatlarla əlaqələndirdiyi Terek-Sulak arasındakı çayarası ərazini əhatə edir. Ümumilikdə, M.P.Abramovanın təklif etdiyi etno-mədəni xarakteristika düzgündür, hərçənd müəyyən düzəlişlərə ehtiyac var.

Birinci növbədə, Dağıstanla Azərbaycandakı qəbir tikililərinin və abidələrlə bağlı ayinlərin, mərasimlərin yaxınlığını qeyd etmək lazımdır. Məsələn, Dağıstanın bütün rayonlarında (Bavtuqay, Yuxarı Çiryurt, Tarki, Talqi-Çerkezqutan, I Qarabudaqkənd, Xabada, Bejda, Dərbənd və s.) bükülü vəziyyətdə skeletlərin olduğu ensiz və oval qrunut qəbirlərə rast gəlinir. Eyni qəbirlərə Azərbaycanda Mingəçevir, Yaloylutəpə, Şamaxı, Qəbələ, Torpaqqala, Nüydü, Canaxar, Mollaisaqlı, Qalagah və digər qəbir abidələrində rast gəlinir. Dağıstanda və Azərbaycanda çox sayda eyni formalı qablara (küplər, küpələr, camlar, ayinlərdə istifadə olunan qablar), torevtika predmetlərinə, silahlara və bəzək əşyalarına da rast gəlinir. Bununla belə, Azərbaycanın arxeoloji abidələri arasında Dağıstanda məlum olmayan çiy kərpicdən istehkamlar, torpaq bəndlər və xəndəklərə (yaşayış məskənləri ətrafında) rast gəlinmiş, habelə vanna tipli, küp və çiy kərpicdən qəbirlər, daxma tipli qəbirlər və çiy kərpicdən sərdabələr aşkar edilmiş, eləcə də maddi mədəniyyət nümunələrinin, o cümlədən keramik qabların, bəzək əşyalarının böyük kolleksiyaları toplanmışdır. Buna görə də Dağıstanla Azərbaycan abidələrinin eyni arxeoloji mədəniyyət çərçivəsində deyil, daha geniş iyerarxik-tipoloji kateqoriya çərçivəsində müəyyən qədər ümumi xarakter daşdığı tezisi ilə razılaşıram. Bu ümumiliyi ortağ Şərqi Qafqaz mədəniyyəti kimi tərif etmək mümkündür. O, Qafqaz Albaniyasının Terek çayının cənubundakı dövlət sərhədləri çərçivəsində müəyyən olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Страбон. География в 17 книгах / Пер. с греч. с предисл. и указ. Ф.Г.Мищенко. М., Козьма Терентьевич Солдатенков, 1879
2. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, Элм, 1986
3. Страбон. География в 17 книгах /Пер. с древнегреч. Г.А.Стратановского, под ред. О.О.Крюгера, общ. ред. С.Л.Утченко. 2-е изд., репр. М., Ладомир, 1994
4. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М-Л., 1959